

*Filmens medvirkende, fra venstre:
Max Gritzmann, Poul Brandt, Birgit Krasnik Fischermann,
Josva Aktor, Ellen Oppenheim og Robert Fischermann.*

Filmen

Danske jøder i Hitlers fangenskab

Af Carl Otto Dethlefsen

Det ubærlige genbesøgt

Andetsteds i denne udgave af *Rambam* har Robert Fischermann fortalt om sin medvirken i dokumentarfilmen *Danske jøder i Hitlers fangenskab*, som er instrueret af Jonatan Jerichow og undertegnede. I det følgende skal jeg prøve at redegøre for nogle af mine tanker og følelser i forbindelse med produktion af filmen og mødet med de medvirkende og en række efterfølgende refleksioner.

Vidnernes historie

I det forberedende arbejde med filmen havde vi mange ideer oppe at vende. Kunne vi f.eks. rekonstruere de medvirkendes oplevelser ved at køre i en hvid bus hele vejen tilbage til Theresienstadt – nu Terezin i Tjekkiet? Skulle vi forsøge at få en af de stadig eksisterende hvide busser fra dengang med derned? Det ville naturligvis være ”dramatiske” effekter i en film. Men heldigvis landede vi, i lighed med vores tidligere film om de danske jøders flugt til Sverige, på den metode, at filmen skulle fortælles af de medvirkende, og at deres historier ikke behøvede tilsætning. At filmen delvist skulle fortælles i Theresienstadt og dermed indebar en rejse tilbage for de seks tidligere fanger i lejren, var alt nok.

Alle seks vidners deportation til Theresienstadt havde startpunkt i en mislykket flugt. De berømte oktoberdage i 1943, hvor det lykkedes for over 5000 danske jøder at slippe til Sverige, rummede desværre også tragiske momenter, som selvmord og drukneulykker, samt dramatiske tilfangetagelser med efterfølgende, hurtig deportation. Desværre

var en del af tilfangetagelserne resultatet af dansk stikkervirksomhed, således også for tre af filmens medvirkende. Andre tre måtte i de dramatiske dage opleve, at familien blev splittet op og derfor måtte se frem til lange adskillelser fulde af uvished om hinandens skæbne. Fælles for dem var, at overgangen fra almindeligt dansk hverdagsliv til brutal og hensynsløs sammenstuvning i kreaturvogne med ukendt destination skete fra den ene dag til den anden.

Rejsen tilbage

Selvom vores medvirkende var omhyggeligt udvalgt og selv havde givet tilsagn om at rejse med filmholdet tilbage til Theresienstadt, så var det alligevel med en vis bæven hos os. Vi vidste ikke, hvordan de ville reagere ved gensynet med de fysiske omgivelser, som dannede rammen om deres rædselsfulde oplevelser. Imidlertid var der næsten en lidt løftet og nysgerrig stemning, da de trådte ud af bussen – det samme sted, hvor de blev læsset ud af kreaturvogne i 1943. Og snakken gik hurtigt i retning af: ”*Kan du huske ghettovagterne, jødestjernerne, stanken af sammenstuede mennesker, den nedværdigende indslusning,*” osv, osv. Herfra vidste vi, at beslutningen om, at vores vidner skulle se og føle de steder i lejren, som havde betydet meget for dem, var god nok. Som en særlig backup for den ældste deltager, Ellen Oppenheim, havde ph.d. Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane, der arbejder på en ph.d. om danskerne i Theresienstadt, indvilliget i at deltage i rejsen. Hun var også som historisk konsulent en uundværlig støtte.

Stederne

Ud over et længere interview med hver enkelt medvirkende var det vores ønske at filme ved de steder, hvor der var tilknyttet nogle personlige erindringer. Det blev en instruktiv rejse gennem de uvirkelige hverdage i en lejr med op til 40.000 mennesker stuvet sammen i kaserner og barakker.

Max Gritzmann kunne udpege det sted, hvor de danske fanger efterhånden kunne få pakker udleveret. Pakker, der var sendt fra Danmark eller fra slægtninge i Sverige, som havde klaret turen over Øresund. I begyndelsen var det kun beklædningspakker, der var tilladt, men i foråret 1944 måtte også levnedsmidler sendes frem. *"De pakker reddede vores liv, og de andre fanger var mållose. Hvad er det for jøder, der får pakker hjemmefra?"* Selvom der var tale om et privat initiativ med pakkerne hjemme i Danmark, så var de blevet påstemplet med Røde Kors-mærker, hvilket gav dem et officielt skær. For fangerne var det også med til at indgyde et håb, når en stor institution som Røde Kors holdt øje med dem.

For Ellen Oppenheim, som var tilbage i Theresienstadt for første gang siden 1945, var det en overraskelse, at hun var upåvirket af gensynet. *"Jeg kan slet ikke genkende stedet. Dengang var det meget anderledes."*

Birgit Krasnik Fischermann, som var fem år da familien blev deporteret, kunne vise os de huse i Seestrasse, hvor man i løbet af 1944 fik mulighed for, at danske familier kunne bo sammen.

Josva Aktor, som blev skilt fra sin familie under flugten og endte på kirkeloftet i Gilleleje, blev sendt til Theresienstadt alene. Han husker mange detaljer fra livet i lejren. Et vigtigt sted for ham blev den såkaldte Sokolovna-bygning, som bl.a. kom til at huse en teater- og koncertsal. Her blev det hans job at passe varmekedlerne. I filmen supplerer han sin fortælling fra bygningen med oplevelsen efter et møde, hvor Eichmann og de andre nazispidser fra

lejrene havde holdt møde i bygningens store sal.¹ Efter mødet så han sit snit til at indsamle de efterladte cigaretskod, så han kunne lave sig en cigaret af resterne. Og som han tilføjede med djævelsk humor: *"Måske har jeg på den måde røget Eichmanns cigaretter."*

Både for Josva og Poul Brandt var det værste de mange transporter, som udgik fra lejren med retning østpå. Man vidste dengang ikke, hvad det indebar at komme "østpå", men man vidste, at man aldrig mere hørte fra dem, der kom med transporterne. Endestationen for de fleste af transporterne var Birkenau-Auschwitz. For Poul var det et følsomt genbesøg ved de jernbaneskiner, hvor togene holdt, og hvor kvinder og børn, hele familier og oldinge brutalt blev gennet op i kreaturvognene. De tragiske scener, der udspillede her, er for altid til stede i Pouls erindring. I Robert Fischermanns artikel redegør han for de steder, han gerne ville gense ved denne lejlighed, herunder den store begravesplads med mindsten for de mange omkomne i lejren. Fælles for alle seks var, at de kunne huske de mange "sære" detaljer, i forbindelse med dengang da Theresienstadt skulle "forskønnes", som forberedelse til, at danske embedsmænd, og tysk og internationalt Røde Kors kunne komme på inspektionsbesøg. Mere herom nedenfor.

De danske jøder i Theresienstadt blev reddet af de hvide busser.

Filmens slutning

Vi havde helt fra starten planlagt, at filmen skulle slutte med den mirakuløse redning, som fandt sted med de hvide busser i allersidste øjeblik, inden fronterne lukkede for gennemkørsel fra Theresienstadt til Danmark. Det skulle være en hvid turistbus, der afhentede gruppen den sidste dag, og efter at have skaffet de nødvendige tilsagn fra byens borgmester fik vi mulighed for at slutte besøget ved Jägerkasernen som var den bygning, hvor de 426 danskere, den 13. april 1945 frygtsomt ventede på, at de hvide busser skulle dukke op. Noget af det mest makabre ved situationen var, at indkaldelsen til hjemkørslen var fuldstændig mage til de transportsedler, som var blevet anvendt til transporterne østpå. Både Josva og Birgit husker deres skepsis: *"Vi var jo ikke forvent med at kunne stole på tyskernes løfter."*

Da filmens medvirkende mindedes deres sidste døgn, opstod der spontant en samtale imellem dem, som vi ikke havde forudset, men som blev en helt naturlig afslutning på filmen. Lige før turistbussen skulle afgå til lufthavnen i Prag, udspandt der sig en ordveksling foran kameraet. Her gjorde de medvirkende det klart for os og hinanden, at denne tur ville blive deres sidste tilbage til Theresienstadt. De sidste ord til kameraet var: *"Farvel Theresienstadt ... ja, slut med den nu, ikke tilbage hertil mere ... Ja, adieu Theresienstadt, nu er der lagt låg på den historie."* Det var først i klipperummet, at det for alvor gik op for os, at turen havde haft en så forløsende effekt for de seks medvirkende, at de i overført betydning har kunnet lægge historien bag sig. Til gengæld har de, gennem deres generøse fortælling, sikret, at deres historie kan leve videre til de kommende generationer, som ikke kommer til at opleve nye øjenvidners beretninger fra og om Holocaust.

Efter produktionen

Et så voldsomt sted som Theresienstadt kan ikke undgå at sætte tanker og følelser i gang hos en, og således også hos mig. Jeg kan næppe tilføje nye erkendelser til Holocaustlitteraturen, som jo består af

tusindvis af strålende værker inden for film, litteratur og billedkunst, men på opfordring vil jeg dele mine tanker om det bedrag, som har gjort Theresienstadt til noget særligt i historien om KZ-lejrene og nazisternes planlagte folkemord.

Hitler skænker jøderne en by

I mange år har der eksisteret dele af en propaganda-film, som blev optaget i Theresienstadt, og som man i lang tid troede havde titlen: *Hitler skænker jøderne en by*. Det skulle senere vise sig ikke at passe. Da man fandt en rulle med filmens titelskilt, fremgik det, at filmen blot hed *Theresienstadt*. Desværre har disse filmfragmenter haft den effekt, at mange fik opfattelsen af, at Theresienstadt faktisk var et sted, "der ikke var så slemt".

Filmens tilblivelse har sit udspring i den særlige historie, som resulterede i, at en Røde Kors-delegation fik adgang til at besøge Theresienstadt i juni 1944. De danske myndigheder havde i deres forhandlinger med Werner Best fået et løfte om, at det ville blive muligt at aflægge besøg i Theresienstadt for at tilse forholdene for de danske jøder.² Besøget blev udsat den ene gang efter den anden, bl.a. fordi lejren skulle igennem en omfattende "forskønnelse". Vores medvirkende fortalte detaljeret om forberede

*Ellens forældre, Moritz og Melanie Oppenheim.
Still fra propagandafilmen Theresienstadt.*

delserne, som bl.a. bestod i, at fortove blev vasket, bygninger malet, grønne arealer beplantet, og der blev etableret børnehaver, bibliotek, koncertsal og forretninger – en stor Potemkin-kulisse. På dagen for besøget blev der udarbejdet en rute, som delegationen skulle følge, og jøder, hvis udseende ikke var for præget af sult og underernæring, blev ”vist frem”. Det uhyrlige bedrag var så vellykket, at både de danske deltagere og repræsentanter fra det internationale Røde Kors i Geneve udtalte sig i positive vendinger om stedet. Ugen inden besøget blev 5.000 jøder transporteret østpå, således at lejren ikke skulle fremstå så overbefolket.

På baggrund af denne succes besluttede nazisterne, sig for at lave en film om lejren, som skulle bruges til at overbevise omverdenen om, at jøderne skam blev behandlet fint, og at rygterne om det modsatte ikke havde noget på sig.

Som det var blevet skik og brug hos nazisterne var man i hele denne forskønnelsesproces meget omhyggelig med sproget. Således var der nu hverken tale om en *Lager* eller *Ghetto*, men derimod en *Siedlung*. Ordet emmer af frivillig bosættelse. Lazarettet blev til en *Klinik*, og ganske behændigt kunne man undgå udskiftning af vagternes armbind med bogstaverne GW påsyet. De var nu ikke længere *Ghetto-Wache*, men derimod *Gemeinde-Wache*. Den forvaltningsorganisation, som tyskerne forlangte, at jøderne skulle opbygge, var styret af et ældsteråd med en Judenälteste i spidsen. Denne titel blev under Røde Kors-besøget ændret til Bürgermeister. Det danske medlem af ældsterådet, Max Friedinger, beskrev efter krigen, hvordan rådet skulle forestå administration af lejren. De var tvunget til at udarbejde lister over fanger, der skulle med i transporterne.

Vores medvirkende husker, at der skulle optages film, og bl.a. gik Roberts lillebror til hånde under optagelserne. For Ellen Oppenheim var det et chok, da hun lang tid efter krigen så de fragmenter af filmen, hvor hendes far og mor ufrivilligt medvirker,

som publikum til en koncert. ”*Jeg brød sammen, da jeg så det klip,*” fortæller Ellen, og hun fortæller også, hvordan hun selv løb væk, da man ville have hende med i filmen. ”*Jeg skulle ikke med i den film, for så kunne tyskerne jo genkende mig og deportere mig.*” Ellen kunne ikke vide, at der så smerteligt var grund til den frygt. Alle de medvirkende i filmen, inklusive filmhold og instruktør, blev sendt med på den næste transport østpå. Ingen skulle bevidne det uhyrlige bedrag.

Lanzmanns film om Murelmstein

I sagens natur var ingen af vores medvirkende involveret i hele det organisatoriske administrationsapparat, som selvforvaltningen udgjorde. De var enten børn eller unge. Men spørgsmålet om, hvordan denne særlige gren af det nazistiske apparat fungerede, har jeg søgt svar på hos dokumentaristen Claude Lanzmann i filmen *Der Letzte der Ungerechten*.³ Filmen er med Judenälteste, Benjamin Murelmstein, som var den eneste overlevende af de mange Älteste, der fungerede i de nazistiske ghettoer og lejre.⁴ I filmen opridses de næsten glemte trin i udviklingen af nazisternes *Endlösung*. F.eks. den såkaldte Madagaskar-plan, oprindeligt en polsk ide om, at alle jøder skulle deporteres til den store ø ved Afrikas østkyst. Transportlogistik og engelsk besættelse af øen umuliggjorde dog planen, som så afløstes af planerne om et område i Polen ved byen Nisko. Denne løsning blev en slags generalprøve for de senere deportationer, men lejren kom aldrig til at blive det store *Siedlungsgebiet*, som man havde forudset. I stedet kom Theresienstadt til, og senere en række af de gigantiske lejre, som blev mulige efter tyske erobringer østpå.

Ren og skær terror

Hvordan holdt man effektivt et system i gang, hvor administrationen af de uhyrlige forhold blev overladt til dem, som selv var en del af de undertrykte? I filmen gives der et klart svar herpå, når Lanzmann gennemgår selvforvaltningens historie. I starten tog

de jødiske organisationer vel imod ideen om Theresienstadt som en ”mønsterghetto”, hvor prominente jøder og ældre jøder kunne tilbringe en god tid. Selvfølgelig af en sådan lejr lød jo fornuftigt. Imidlertid blev de tilrejsende jøder fra især Tyskland, Tjekkoslaviet og Østrig grundigt snydt. Ved ankomsten blev deres bagage taget fra dem, og de blev stuvet sammen på lofter og i barakker på trods af løfterne om egne lejligheder. De opdagede også, at stort set alt var forbudt, og selv små forseelser medførte dødsstraf. Den første Judenälteste, Jakob Edelstein, blev, som noget af det første, tvunget til at overvære hængningen af 10 jøder, som havde forbrudt sig mod reglementet om ikke at sende breve. En aften i 1942 fik han beskeden – find en bødde blandt de internerede, eller du bliver selv hængt. Dermed var den nazistiske skruestik etableret. Det lykkedes for Edelstein at få en til at melde sig som bødde, og han måtte så tvangsmæssigt overvære den grusomme henrettelse af sine medfanger. Lidet kunne han vide, at han året efter selv ville blive hængt med et nakkeskud i Auschwitz, efter først at have set sin kone og søn lide samme skæbne. Han blev efterfulgt af Paul Epstein, som også blev hængt ved et nakkeskud, et par måneder efter at han havde leveret sin ”præstation” i propagandafilmen fra Theresienstadt.

Benjamin Murelstein blev derefter Judenälteste, men forinden havde han været ansvarlig for ”forskønnelsesprocessen”. I Lanzmanns film er han helt åben om sin rolle som organisator af lejrens sminkning. *”Betød det, at de gamle kunne sove i en rigtig seng, betød det at der kom glas i vinduerne, ja, så gik jeg ind for en forskønnelse. Desuden betød arbejdet med forskønnelsen, at der blev et formål med tilværelsen i lejren.”* Hans påstand var, at besøget fra den danske kommission betød, at Theresienstadt blev set og dermed aldrig ville kunne blive tilintetgjort og ”ikke have eksisteret”, og han tilføjer i filmen om sin rolle: *”Jeg var anbragt mellem hammer og ambolt. Jeg havde et valg mellem gaskammeret og Røde Kors – jeg valgte det sidste.”*

*Benjamin Murelstein. Still fra filmen
”Der Letzte der Ungerechten”.*

Moralske spørgsmål om skyld bliver irrelevante, når der ingen frihed er. Det kan jøderne, som ”hjalp til”, påberåbe sig. Det kan nazismens følgere derimod ikke – deres moralske ansvar er en kendsgerning.

Man kan også undre sig over nazisternes evne til bestialitet på et oplyst grundlag. Det store embedsapparat, de mange involverede, i alt fra logistik til transport, til bogholderi, byggeri og bevogtning, vidste, hvad der var i gang – udryddelsen af den jødiske race i Europa, som Hitler allerede proklamerede i 1939.⁵ Et af de absurde beviser på, at man var sig bevidst om, at det var et forbryderisk forehavende, er den omhyggelighed, der blev lagt for dagen i forsøget på enten at lyve for omverdenen – som propagandafilmen var et forsøg på – eller slette alle spor. I afslutningsfasen af 2. Verdenskrig blev de jødiske fanger, oldinge som spædbørn, flyttet væk fra fronterne i øst og vest. Dette skete ikke for at redde jøderne fra krigen, men var et led i en gigantisk manøvre med det formål at slette sporene efter ugeringerne. Theresienstadt blev også ramt af disse absurde forsøg, hvoraf det første fandt sted i efteråret 1944, hvor man beordrede samtlige urner, med rester af de mellem 25.000 og 30.000, der var døde i lejren, destrueret. Alle urner var mærkede med navn og data, men blev alle smidt i floden. Mange af lejrens børn blev beordret til at stå i en lang kæde i de kasematter, hvor urnerne var blevet

opbevaret, og lange dem fra den ene til den anden. En helt uvirkelig oplevelse, som Poul Brandt kunne fortælle om i vores film.

En af selvforvaltningens opgaver var også at nedskrive og katalogisere de døde, med henblik på at familien senere kunne få besked om familiemedlemmers skæbne. Dette omfattende kartotek blev efterfølgende beslågt og destrueret, og nazisterne finkæmmede barakker og kontorer for private optegnelser, som kunne fortælle om de mange døde. I løbet af de sidste krigsmåneder blev en af de store kaserner i Theresienstadt indrettet som samlecentral for arkiver og dokumentationsmateriale fra en stor del af koncentrationslejrene. Her foregik en systematisk afbrænding af alt bevismaterialet vedrørende lejrene og deres indsatte. Og endelig regnes der med, at der var lagt detaljerede planer om, hvordan man kunne tilintetgøre lejren, inden den i givet fald kom under allieret kontrol.

Hele den bedrageriske organisering af forfølgelserne og senere forsøget på at skjule dem er svær at begribe. I Lanzmanns film gør Murlmelstein op med, at man med Hannah Arendts berømte antagelse kunne kalde Eichmanns handlinger for banale. Ondskabens banalitet.⁶ "Nej," siger Murlmelstein, "Eichmann VAR en dæmon." Murlmelstein døde i 1989, men først 25 år senere tog Lanzmann hul på at redigere de mange optagelser af sine samtaler med Murlmelstein, samtaler, som fandt sted i 1975 og oprindeligt var tænkt ind som en del af filmværket *Shoah*.

Eftertiden

Vi nærmer os hastigt det tidspunkt, hvor øjenvidner til Holocaust forsvinder. Herefter bliver det historikerne, som overtager fortællingen. Men netop en katastrofe som Holocaust har brug for den menneskelige fortælling for at nå ind til nye generationer. Tal, analyser og teorier er ikke i stand til alene at skabe begreb om dette humanismens nulpunkt i menneskehedens historie. Derfor har det været vigtigt, at de der var til stede fortæller deres historie,

og det er da også en entydig erfaring hos de medvirkende i vores film, at når de holdt foredrag i skoler eller på biblioteker, så blev der bygget en forståelse for, hvad Holocaust betød for de mennesker, der blev udsat for den. Heldigvis er Claude Lanzmanns film blevet lavet og bevaret, og uden sammenligning i øvrigt er vi stolte over at have bidraget med vidnesbyrd om den store flugt i 43 og tiden i helvede for de 472 danske jøder i Theresienstadt.

Filmens internationale version har fået titlen *Goodbye Theresienstadt* og er ved redaktionens slutning antaget til filmfestivaler i USA, Israel og Australien.

Efterskrift

I forbindelse med vores to film – *October 43* og *Goodbye Theresienstadt* – om danske jøders skæbne havde vi en følelse af at have fået nogle venner for livet. Vi har begge gange oplevet den helt utrolige tillid, der er blevet vist os, som noget varmt og dyrebart. At blive lukket ind i menneskers liv, og få lov at dele deres smerteligste oplevelser, er et privilegium. Følelsen af at være kommet meget nær hinanden blev bekræftet ved premieren på filmen, hvor filmholdets medlemmer fik overrakt et certifikat, der viser, at der er plantet fire træer i Israel i hvert vores navn. Denne vennegestus har rørt os meget, og glæden ved at sætte nye frø i den jord, som i årtusinder har båret så meget konflikt, vil være med os resten af vores liv.

NOTER

¹ Adolf Eichmann (1906-1962), Obersturmbannführer i SS og en af arkitekterne bag Holocaust. Det var Eichmann, der personligt inspirerede forskønnelsen af Theresienstadt. Efter krigen gik han under jorden, men blev i 1960 fanget af israelske efterretningsagenter i Argentina og stillet for retten i Israel. Han blev dømt til døden og henrettet i 1962.

² Werner Best (1903-1989), Rigsbefuldmægtiget i Danmark under den tyske besættelse.

³ Claude Lanzmann (f. 1925), fransk filminstruktør, hvis prisvindende hovedværk, Shoah, er en 8 timer lang dokumentarfilm om Holocaust.

⁴ Benjamin Murelstein (1905-1989), rabbiner i Prag før krigen, Judenälteste i Theresienstadt 1944-45. Bosatte sig efter krigen i Rom.

⁵ Adolf Hitlers tale i januar 1939 i Reichstag. Her taler han for første gang om "Udryddelse af den jødiske race i Europa".

⁶ Hannah Arendt (1906-1975), tysk filosof og skribent. Blev især kendt for sit udsagn fra retssagen mod Eichmann i 1960 om "ondskabens banalitet".

LITTERATUR

Dethlefsen, Carl Otto og Jonatan Jerichow (instruktører): *Danske jøder i Hitlers fangenskab*. STV Production 2015. (International titel: *Goodbye Theresienstadt*).

Dethlefsen, Carl Otto og Jonatan Jerichow (instruktører): *Jødernes flugt*. STV Production 2013. (International titel: *October 43*).

Fischermann, Robert: *At forstå er ikke at tilgive*. Gyldendal 2014.

Friediger, Max: *Theresienstadt*. Clausens Forlag 1946.

Lanzmann, Claude (Instruktør): *Der Letzte der Ungerechten* DVD, Edition Filmladen 2014.

The Fuehrer gives the Jews a City. DVD version på 24 min. Seven Arts Releasing, Los Angeles.